

Sevinc Müslüm qızı Mustafayeva
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN MƏTBUATI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: İrəvan, ziyalılar, dövrü mətbuat, jurnallar, qəzetlər

Ключевые слова: Иреван, интеллигенция, периодическая печать, журналы, газеты

Key words: Irevan, Intelligents, periodical press, magazines, newspaper

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, xalqımızın əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərinin ictimai həyatında da müəyyən mütərəqqi dəyişikliklər baş verməkdə idi. XIX əsrin 90-cu illərindən başlayaraq İrəvanın azərbaycanlı əhalisi arasında bir qrup yerli ziyalı özünün yorulmaz maarifçilik fəaliyyəti ilə milli şüurun oyanışı və mədəni inkişafa nail olmağa can ataraq, bu yolda hətta çarizmin işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətini tənqid etməkdən, hakim dairələrin xalqa, müsəlmanlara zidd siyasət yürütdüklərini açıq-aşkar ifşa etməkdən belə çəkinmirdilər. Eyni zamanda, onlar öz çağırışları ilə sadə xalqa müraciət edərək, onu xurafatdan, cəhalətdən çəkindirməyi də özlərinə borc bilirdilər. Belə görkəmli ziyalılar sırasında Firudin bəy Köçərlinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, xalq müəllimlərindən Mirzə Ələkbər Elxanovun, Mirzə Əli Qəmərlikskinin, İsabəy İsmayılbəyovun, Haşimbəy Nərimanbəyovun, Xanım Əliyevanın, Abbas Razi Məmmədşadənin, Mirzə Cabbar Məmmədovun və digərlərinin adlarını çəkmək olar [1, 15].

Xalqın maarifənməsi və inkişafında ana dilində çıxan dövrü mətbuatın rolunun əvəzsiz olduğunu başa düşən yerli azərbaycanlı ziyalıların ciddi səylərinə baxmayaraq, hələ müəyyən müddət İrəvanda buna nail olmaq mümkün olmadı. XX əsrin əvvəllərində İrəvan azərbaycanlılarına öz ana dillərində ünvanlanan iki vərəqəni burada Azərbaycan dillində işıq üzü görən ilk mətbuat nümunəsi kimi qiymətləndirmək olar. Çarizmin milli ucqarlarda, o cümlədən İrəvanda yürütdüyü siyasətin acı nəticəsi olan erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının və kütləvi qırğınlarının qarşısının alınmasına yönələn bu vərəqələrin birincisi İrəvan və Naxçıvanda baş verən hadisələrdən dərhal sonra Tiflisdə azərbaycanlı, rus, erməni və gürcülərin iştirakı ilə keçirilən yığıncağın qərarına əsasən yaradılan komissiyanın 1905-ci il 27 may tarixli “Qafqazlı qardaşlar” adlı müraciəti idi. Azərbaycan, erməni, rus və gürcü dillərində çap olunan bu müraciətdə deyilirdi: “... Millətə və dininə fərq qoymadan, ölkəmizin bütün əhalisinə müraciət edirik: düşmənçilikdən əl çəkin, bir-birinizə barışıq əli uzadaraq dostcasına və yoldaşcasına yaşamaqda davam edin, ... xoşbəxtliyimiz qarşılıqlı nifaqdan və düşmənçilikdən deyil, birliyimiz və dostluğumuzdan asılıdır” [2, 552] Çarizmin həyata keçirdiyi qanlı siyasətin mahiyyətinin açıqlandığı və milli qırğınla-

rın fitnəkarlıq olduğunun vurğulandığı ikinci vərəqə isə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası (RSDFP) Qafqaz komitəsi İrəvan təşkilatının 1906-cı il 19 fevral tarixli müraciəti idi. “Yoldaşlar” adlı bu vərəqədə “... Mövcud hökumət xalqın əlindən yaxasını qurtarmaq və onun qüvvəsini məhv etmək, bu qüvvəni özgə istiqamətə, özünün istədiyi səmtə yönəltmək istəyərək Qafqazda ermənilər və türklər arasında ... ədavət salmışdır...” deyə bildirilirdi [3, 52].

Sözgedən vərəqə-müraciətnamələrdən bir neçə il sonra İrəvanda ana dilində “Leylək” (“Lək-lək”), “Bürhani-həqiqət” jurnallarının və “Cavanlar Şurası” adlı həftəlik ictimai-siyasi və ədəbi qəzetinin [4, 36, 53, 70, 136] çıxması orada yaşayan azərbaycanlıların həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, eyni zamanda İrəvan mətbuatı tarixində də öz parlaq izlərini qoymuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri altında İrəvanda fəaliyyətə başlamış “Leylək” (daha çox “Lək-lək” kimi tanınırdı) satirik jurnalı, sözün əsl mənasında, ilk azərbaycandilli dövrü mətbuat orqanı idi. Uzun illər İrəvan molla-nəsrəddinçiləri doğma dildə mətbuat orqanı yaratmaq üçün müəyyən səylər göstərsələr də, buna müvəffəq ola bilmirdilər. Nəhayət, 1913-cü ilin sonunda onlara “Leylək” adlı jurnalın nəşrinə başlamağa rəsmi icazə verildi. Jurnalın nəşri ilə bağlı icazə sənədləri arasında (hal-hazırda Gürcüstan MDTA-nin fondlarında saxlanılır) İrəvan qubernatorunun həmin jurnalın buraxılması haqqında M.Mirfətullayev və C.Əsgərzadəyə verdiyi 1914-cü il 21 yanvar tarixli şəhadətnaməsi də vardır. Sənəddə jurnalın baş məqalələr, şeir, şəhər işləri, Qafqaz xəbərləri, teleqramlar, xarici və daxili xəbərlər, felyeton, təmsil, poçt qutusu və elanlar bölmələrindən ibarət olduğu da qeyd olunurdu [5, 10, 13; 4, 16, 17]. Həmin ilin fevral ayının 22-də “Lək-lək” həftəlik satirik jurnalının ilk nömrəsi işıq üzü gördü. “Luys” mətbəəsində ərəb qrafikası əsasında hazırlanmış şrifflə nəşr edilən bu mətbuat orqanı 8 səhifədən ibarət idi. Onun redaktor və naşirləri M.Mirfətullayev və Cabbar Əsgərzadə İrəvani (Aciz) idi. 1914-cü ilin fevral ayının 22-dən may ayının 30-dək jurnalın 12 sayı işıq üzü görmüşdü. Hər sayının əvvəlində “Türk dilində həftəlik məzhəkəli məcmuədir” [2, 554] sözləri yazılan jurnalın səhifələrində molla-nəsrəddinçi yazıçılardan C.Əsgərzadə (Aciz, Lək-Lək, Müqəllid və s.), Əli Məhzun Rəhimov (Yetim cüce), M.S.Ordubadı (Hər-dəmxəyal), M.Mirfətullayev və başqaları iştirak etmişlər. İrəvan oxucularının rəğbətini qazanan jurnal, qısa müddət ərzində Bakı, Gəncə, Tiflis və Orta Asiyada da yayılmağa başlamışdı [1, 13].

Xalqını müstəqil, mədəni və savadlı görmək istəyən jurnalın bütün saylarında “mədəniyyət şəfəqi” sözləri epigrafi kimi verilirdi. Nəşr olunduğu müddət ərzində onun səhifələrində xalq təhsili, mədəniyyət və ədəbiyyat məsələləri ilə bağlı 40-dan çox felyeton, teleqram və məktub dərc edilmişdi. Jurnalın diqqət ayırdığı əsas məsələlərdən biri və ən mühümü ana dili ilə bağlı olan məsələ idi. Bununla əlaqədar, səhifələrində yeni əlifba, yeni dərslilər, xalq ədəbiyyatı kimi tələbləri işıqlandıran jurnal, milli mədəniyyət və milli ədəbiyyatın inkişafının əsasında məhz ana dilinin durduğunu vurğulayırdı.

Ana dili və milli mədəniyyətin inkişafı uğrunda apardığı mübarizə ilə yanaşı, “Lək-lək”, eyni zamanda xalqın, müsəlmanların siyasi şüurunun yüksəldilməsinə çalışaraq, onları azadlıq və müstəqillik uğrunda həlledici mübarizəyə hazırlayırdı. Səhifələrində mütləqiyyətin istismarçı, xalqa zidd siyasətini pisləmək və əhalinin mənəvi, iqtisadi həyatının gerçəkliklərini olduğu kimi göstər-

məklə kifayətlənməyərək, yaranmış vəziyyətdən çıxış yollarını axtararaq, “dizin-dizin sürünməkdənsə, ayaq üstə ölmək daha yaxşıdır” ideyasını xalqa təlqin etmək arzusundaydı.

Qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, jurnal demək olar ki, ölkə və quberniya miqyasında baş verən bütün siyasi, ictimai və hətta terror hadisələrinə belə, münasibətini bildirməkdən çəkinmirdi. Bu mətbu orqanın səhifələrində gənc jurnalist Yusif Heydərzadənin vəhşiliklə qətlə yetirilməsi, İrəvan mollanəsrəddinçiləri M.A.Nasir və Əli Məhzuna qarşı açıq terror cəhdləri, demokratik mətbuata divan tutulması və s. halların işıqlandırılması [3, 121, 122] çarizmə qarşı qəti bir etiraz çağırışı idi.

1914-cü ilin yayında “Lək-lək” həyəcanla yazırdı: “müharibə yaxınlaşır, yer üzərində milyonlarla insanın qanı töküləcək, bir çox xalqların şərəf və ləyaqəti tapdanacaq. Bəlkə bütün bunlar, Vətən, din və müstəqilliyin qorunması naminə edilir? Xeyr, istilaçılara başqa şeylər lazımdır...” [6, N7; 1, 21].

Bu zaman jurnalın əsas məqsədi, müharibənin mahiyyətini açıb göstərməklə yanaşı, eyni zamanda hakim dairələrin ikiüzlü, satqın, yalançı siyasətini ifşa etməkdən ibarət idi. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar “Lək-lək” dünya xalqlarına müraciət edərək, onları çara, knyazlara, əmir və paşalara inanmamağa, daha ayıq-sayıq olmağa, yalançı çağırış və vədlərə uymamağa, öz sıralarını möhkəmlətməyə səsliyəirdi. Xalqı müharibəyə qarşı birliyə, həmrəyliyə səsləmək jurnalın artıq son imkanı oldu ki, bundan da o çox böyük məharətlə istifadə etdi. Sonuncu, 12-ci sayında “Lək-lək” bağlandıqdan sonra əvəzinə “Cəngi” adlı satirik jurnalın çıxacağını bildirsə də, bu ad altında heç bir jurnalın çıxmadığı məlumdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Lək-lək” jurnalının 1-ci sayına əlavə olaraq nəzmlə yazılmış və əsasən uşaqlar üçün nəzərdə tutulan alleqorik bir kitabça da nəşr olunmuşdur [4, 16, 17]. Həmin kitabçada müxtəlif təbəqələrdən olan insanların həyatına məzəli, istehzalı bir nəzər salınmışdır.

Mürəkkəb siyasi şəraitdə İrəvanda yaranan və bir neçə ay fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarından biri də “Bürhani-həqiqət” jurnalı idi. Ayda iki dəfə nəşr olunan bu ədəbi, siyasi, tarixi, elmi və fənni jurnal 8 səhifədən (500 nüsxə) ibarət olmaqla, 1917-ci ilin yanvar ayının 1-dən fəaliyyətə başlayaraq həmin ilin iyun ayının 29-dək işini davam etdirmişdir. “Bürhani-həqiqət” jurnalı da “Lək-lək” jurnalı kimi “Luys” mətbəəsində çap edilirdi. Müdir və mühərriri Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun), nəşri isə Həsən Mirzəzadə (Əliyev) idi [2, 561; 4, 7,8,137].

Əsasən bədii və publisistik materialların dərc edildiyi jurnalın səhifələrində Əli Məhzun, Cabbar Əsgərzadə, Aciz İrəvani, Əbdülhəq Məhrülnisan, Səri Xanım, T.Fikrəti, Ə.Sədi, N.Rəmzi, Təhvil İrəvani, Mirzə Cabbar Məmmədov, Vahid Muğanlinski və başqalarının əsərləri, tərcümələri çap olunurdu. “Bürhani-həqiqət” əsasən maarifçi-realist ədəbiyyatın mövqeyini müdafiə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, jurnalın həyata vəsiqə alması heç də asan olmamışdı. Digər azərbaycandilli mətbuat orqanları kimi o da işıq üzü görünəndək, keşməkeşli bir yol keçmişdir.

Hələ 1914-cü ilin iyun ayında İrəvanın görkəmli mollanəsrəddinçi ziyalılardan olan Cabbar Əsgərzadə və Əli Rəhimov (Məhzun) öz çıxışlarında yaxın vaxtlarda İrəvanda Azərbaycan dilində “Çingli” adlı yeni bir jurnalın çıxacağını bildirdilər. “Qılgılcım” mənasını daşıyacaq bu jurnalda xalqın həyatı tam düzgün-

lüyü ilə öz əksini tapacaqdı. Lakin, təəssüf ki, belə olmadı. Üçillik gərgin mübarizədən sonra Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimova (Məhzun) “Çingi” yox, “Bürhani-həqiqət” adı altında jurnal nəşr etdirməyə icazə verildi [5, 9; 4, 23].

Artıq göstərildiyi kimi, “Bürhani-həqiqət” jurnalının ilk sayı 1917-ci ilin yanvar ayının 1-də işıq üzü görmüşdü. Həmin sayın baş məqaləsində deyilirdi: “Bürhan – fakt, sübut deməkdir. Həqiqətin dili ilə haqdan, ədalətdən yazmaq deməkdir. Həqiqət – xalqı cəhalət və əsarət zəncirlərindən qurtararaq, sübh şəfqinə doğru aparmağa kömək edə biləcək bir məşəldir” [7, N 1; 2, 562].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi İrəvan şəhərinin də mütləqiyyətin yürütdüyü mənfur müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində milli nifaq və millətlərarası toqquşmaların təşkil edildiyi məkana çevrilməsini ürək ağrısı ilə bildirən jurnal, orada baş verənləri belə təsvir edirdi: “...məcmuə dünyaya gələndə milli ədavət, məkrli şovinist siyasəti, aclıq, yoluxucu xəstəliklər İrəvan azərbaycanlılarını diri-diri yeməkdə idi. 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırılmış, yerlə bir edilmişdi. Təkcə İrəvan şəhərində il ərzində 13 600 adam öldürülmüşdü. Ölən azərbaycanlıların bir qismini heç hesaba daxil etmək mümkün olmamışdı” [2, 562].

Xalqı qəflət yuxusundan ayıldaraq, onu yeni, ədalətli cəmiyyət uğrunda əzmlə mübarizəyə səsləyən jurnal: “Ədalətsizliyin günahkarları mütləqiyyətin qəlbi, ürəyi olmayan cəlladları, qara qüvvələridir, xalqın yeganə qurtuluş yolu, bu ədalətsizlik səltənətini məhv etməkdir” – deyə bildirirdi. Mütləqiyyətin devrilməsini alqışlayan jurnal bu hadisəni “əsarət altında əzilən xalqların böyük nailiyyəti”, Fevral inqilabını isə “hürriyyət baharının ilk günəşi” [7, N5; 3, 166] adlandıraraq, yaranan yeni cəmiyyətlə bağlı ümidlərini də bildirirdi.

Lakin təəssüf ki, sonrakı hadisələr tamam başqa istiqamətdə cərəyan etdi və demək olar ki, bəslənən ümidlər özünü doğrultmadı.

Siyasi məsələlərlə yanaşı, “Bürhani-həqiqət” jurnalının səhifələrində ədəbiyyat, mədəniyyət, elm və məişət məsələlərinin təhlili də öz əksini tapırdı.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və bədii ədəbiyyatla bağlı məsələlər də jurnalın diqqət mərkəzində idi. İrəvanın yerli şəraitini və xalqın istəyini nəzərə alan “Bürhani-həqiqət” səhifələrində evdarlıq, insanın təbiətə münasibəti, gigiyena və sanitariya, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə, uşaq tərbiyyəsi kimi vacib məsələlərə də yer ayırırdı.

Jurnal qısa müddət ərzində (cəmi 6 ay) fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, böyük tarixi əhəmiyyətə malik oldu. İctimai ədalətsizlikdən əziyyət çəkən, problemlər və zülm mənəgənəsində sıxılan İrəvan xalqı üçün “Bürhani-həqiqət”, sözün əsl mənasında, “ilkın təcili yardım” funksiyasını oynamış oldu.

İrəvanın “Beynəlmiləl Gənclər Şurası” “Cavanlar Şurası” adlı öz mətbuat orqanını da yaratmışdı. Həftədə bir dəfə çıxan bu siyasi, ədəbi-ictimai qəzet tələbə Rza Tağıyev, M.Ə.Nəsir və M.Mirfətullayev tərəfindən redaktə edilirdi.

Qeyd edilməlidir ki, “Azərbaycanda dövrü mətbuat” bibliografik məcmuəsində həmin qəzetin 1920-ci ildən etibarən nəşr edildiyi göstərilir. Lakin İ.Məmmədovun araşdırmalarından məlum olur ki, həmin tarix 1917-1918-ci illərə təsadüf edir [3, 192, 193]. Qəzetin heç bir sayı əldə edilməsə də, sənədlər “Beynəlmiləl Gənclər Şurası”nın gənclər arasında ciddi təbliğat işi apardığını, yuxarıda deyildiyi kimi, azərbaycanlı və erməni gənclərinin qüvvələrini birləşdirməyə çalışdığını təsdiq edir [8, N 3; 4, 123, 124].

İrəvanda erməni dilində yaranan ilk dövrü mətbuat orqanı 1880-cı ilin mart ayının 15-dən fəaliyyətə başlamış “Psak”(“Çələng”) qəzeti olmuşdur [9, 293]. Bu qəzetin nəşri, ümumiyyətlə, İrəvan dövrü mətbuatının ilk nümunəsi kimi şəhərin siyasi və mədəni həyatında əhəmiyyətli hadisəyə çevrildi. Səhifələrində ədəbi-tarixi və pedaqoji yönümlü məqalələrin yer tapdığı qəzet tezliklə antitürk təbliğatına başlayaraq, “Qərbi Ermənistanın türk əsarətindən azad edilməsini hər bir erməninin müqəddəs işi” kimi təqdim etməklə, bilərəkdən, məkrli məqsədlərlə, “millətçi-şovinizm zəhəri ilə erməni oxucusunun etnik təfəkkürünə” [2, 562] sirayət etmək niyyətində idi. Lakin onun bu fəaliyyəti uzun sürmədi, 1884-cü ilin 7 aprel tarixində qəzet hakimiyyət orqanları tərəfindən bağlandı. “Psak” bağlandıqdan sonra təxminən onunla eyni vaxtda nəşr olunmağa başlayan “Tibb vərəqəsi” jurnalı və 1908-ci ilədək səhifələrində elanlardan başqa heç nə dərc etməyən “İrəvan elanları” vərəqəsi istisna olmaqla, İrəvan şəhərində demək olar ki, hələ uzun müddət – XX əsrin birinci onilliyinin sonunadək erməni dilində heç bir mətbuat orqanı nəşr olunmadı [9, 294] Sözügedən “Tibb vərəqəsi” jurnalı 1-2 çap vərəqindən ibarət olmaqla, İrəvan əhalisini səhiyyə sahəsində verilən rəsmi qərar və sərəncamlarla tanış etməklə yanaşı, ictimai həyatın müxtəlif aspektlərini - əhalinin məişət şəraiti, vaxtaşırı baş verən epidemiyalar, onların səbəbləri, şəhərin sanitar vəziyyəti, uşaq gigiyenası və s. məsələləri də əhatə edirdi. Səhifələrində mütləqiyyət qaydalarını tənqid edən yazıların verilməsi isə bu jurnalın da bağlanması səbəb oldu.

İrəvan mətbuatı tarixində “İrəvan elanları” vərəqəsi həmin dövrün ən uzunmüddətli qəzeti olmuşdur. Həftədə 3 dəfə çıxmaqla, fasilələrlə 1917-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş bu kiçik formatlı vərəqədə erməni və Azərbaycan dillərində dərc edilən elanlarla yanaşı, şəhər və qəza xəbərləri, daxili bazar, məhsulların qiyməti və lətifələr də dərc edilirdi. (1909-cu ildən isə qəzet erməni və rus dillərində çıxırdı) [9, 295].

1907-ci ilin fevralında İrəvanda şəhər bolşevik təşkilatının orqanı olan “Faktı” qəzeti təsis edildi. Rus dilində çıxan və cəmi 2 ay fəaliyyət göstərən qəzet, səhifələrində dərc etdirdiyi “Dövlət dumasının xarakteri və ona seçkilər”, “Cənubi Qafqaz miqyasında zemstvo qurultayının çağırılması”, “Müəssisə sahiblərinin zülm və istismarı” və s. başlıqlı məqalələri ilə demək olar ki, yerli hakim dairələrin qəzəbinə, eyni zamanda da qəzetin bağlanması səbəb oldu [10, 14].

1908-ci ildən etibarən İrəvanda “Razdan” adlı qəzet nəşr olunmağa başladı [9, 295; 14, 224] ki, onun da fəaliyyəti yalnız bir-cəmi il əhatə etdi. İlk baxışda tamamilə dinc məqsədlərə - səhifələrində şəhərin ədəbi-ictimai və iqtisadi həyatının işıqlandırılmasına xidmət edən qəzet, əslində erməni millətçi partiyası “Daşnaksütyun”un İrəvanda orqanı idi [12, iş 334, v.3arx.; iş 235, v.38]. “Razdan”la eyni vaxtda burada rəsmi sənədlərin, qərar, sərəncam, müxtəlif elan və statistik materialların dərc edildiyi “İrəvan quberniya xəbərləri” adlı vərəqə də nəşr etdirilirdi. Həmin vərəqə ilə eyni tipli ”Şəhər elanları”, “İrəvan xəbərləri”, həmçinin 1911-ci ildə çıxan “Nor dzayn” adlı qəzetlərin də fəaliyyətləri qısamüddətli oldu.

İrəvanda 1911-ci ildən “Kran”, 1913-cü ildən isə “Nor mamul” [9, 296] adı altında çıxan satirik qəzetin səhifələrində ədəbi məqalələrlə yanaşı, yol qeydləri, müxtəlif məzmunlu tərcümə materialları, şeirlər və həmçinin bəzi partiyaların, o cümlədən, “Daşnaksütyun” partiyasının tənqidinə həsr edilmiş yazılar dərc edilirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu dövrü nəşrin redaktoru əvvəllər təxminən 12 il

“Hnçaq” partiyasının üzvü olmuş , sonralarsa onun sıralarını tərک etmişdir.

1913-cü ildə yerli bolşeviklər fəaliyyətlərini aktivləşdirərək, ilin sonunda “Xosk” adlı həftəlik qəzetlərinin nəşr etdirilməsinə müvəffəq oldular [10, 18]. 1914-cü ilin ortalarında fəaliyyətdə olan qəzet o dövrdə Cənubi Qafqazdakı və İrəvanda mövcud gerçəkliyi tənqid etməkdən də çəkinmirdi. Həmin dövrdə İrəvanda göstərilən nəşrlərlə yanaşı, “İrəvan quberniyasının icmalı” və “İrəvan quberniyasının xatirə kitabçası” [9, 250] adlı toplular da işıq üzü görmüşdü. Toplulardan birincisi hər il çıxsada, ikincisi yalnız cüt illərdə çıxırdı. Məzmunca bir-birlərindən az fərqlənən bu dövrü nəşrlərin səhifələrində rəsmi sənədlər və ayrı-ayrı şəxslərin yazıları ilə yanaşı, quberniyanın iqtisadi göstəriciləri, qəzaları, əhalisi, tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və s. ilə bağlı materiallar dərc edilirdi.

Xalqın maariflənməsi yolunda var gücünü əsirgəməyən İrəvanın mütərəqqi ziyalıları kitab çapı məsələləri də maraqlandırır. Məhz, belə ziyalıların səyi nəticəsində XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr edilmiş kitablar, həmçinin dərslilər işıq üzü gördü. Lakin İrəvan mətbəələrində Azərbaycan əlifbası şriflərinin olmaması səbəbindən yerli müəlliflərin kitabları Təbrizdə, Tehranda, Bakıda, Tiflisdə, Baxçasaray və Şuşada çap etdirilirdi. Demək olar ki, həmin şəhərlərdə çıxan kitabların hamısının titulu və rəqində müəlliflərin soyadları ilə yanaşı təxəllüslərini yazmaqla, doğma vətənlərini bir daha yada salırdılar (İrəvani, İrəvanski, Qəmərli, Qəmərinski) [11, 18].

XIX əsrin sonlarında İrəvanda fəaliyyət göstərən Edilson mətbəəsi tərəfindən Azərbaycan hərflərinin şriflləri əldə edildi. 1899-cu ildə həmin mətbəədə İrəvanlı müəllim Məhəmməd Vəli Qəmərinnin “Atalar sözü” adlı 52 səhifəlik kitabı nəşr edildi [11, 21; 13, 27].

XX əsrin əvvəllərində isə İrəvanın artıq 4 mətbəəsində (Güləmiryan, Edilson, Kultura, Luys) Azərbaycan dilində kitablar nəşr olunurdu [11, 21].

İrəvan ziyalıları tərcümə işinə də biganə deyildilər. Rus ədəbiyyatının mahir bilicisi, İrəvan gimnaziyasının gənc müəllimi Firudin bəy Köçərli bu mühüm işin ilk təşəbbüskarı oldu. O, nəinki İrəvan, eyni zamanda bütövlükdə Azərbaycan oxucusunu A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov və L.N.Tolstoyun əsərləri ilə tanış edirdi. 1891-ci ildə Baxçasarayda “Təlimati-Sokrat” adlı kitab işıq üzü gördü. Kitabın üz qabığında yazılmışdı: “Rus dilindən tərcümə edən İrəvan gimnaziyasının elmi-ilahi müəllimi Firidun Köçərli” [11, 20].

1892-ci ildə isə İrəvanda F.Köçərlinin tərcüməsində A.S.Puşkinin “Balıqçı və balıq nağılı” kitabı çap edildi. Bununla da, demək olar ki, İrəvanda XIX əsrin 80-ci illərindən başlayan kitab nəşri işi, 90-cı illərdə daha da genişləndirilərək, milli şüurun oyanışı və ictimai fikrin formalaşmasına müsbət təsir göstərdi.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, İrəvanın maarifçi-ziyalılarının təşəbbüsü ilə sadə dilli, aydın fikirli, xalqın böyük əksəriyyətinin başa düşəcəyi tərzdə yazan mətbuat orqanlarının yaradılması, sosial-iqtisadi və ictimai həyatda gedən prosesləri əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda İrəvan xalqının müstəmləkə əsarəti və milli zülmə qarşı mübarizəsində kəsərlə silaha çevrilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедов И.С. Азербайджанская печать в Армении. АҚД, Ереван, 1971
2. Мəммədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2003
3. Мəммədov İ. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərubsəyən üfüqləri. Bakı, 2002
4. Axundov N. Azərbaycanda dövri mətbuat (1832-1920). Bibliografiya. Bakı, 1965
5. Gürcüstan MDTA, f.4, s.26, iş 172
6. Leylək, 1917
7. Bürhani-həqiqət, 1917
8. Yoldaş, 1920
9. Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977
10. Овсепян С.М. Деятельность большевиков и революционное движение в Ереване (1901-1920 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ереван, 1971
11. Мəммədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. /Qısa tarixi öçerk/, Bakı, 199212. ARPIİSSA, f.276, siy.8
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f.276, siy.8
13. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu-XX Yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999
14. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997

Севиндж Муслим кызы Мустафаева

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ГОРОДА ИРЕВАНА В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье, на основе анализа и обобщения фактологических материалов, привлеченных из различных источников, рассматриваются вопросы создания периодической печати в конце XIX-начале XX веков в городе Иреване, по праву считавшимся одним из центров азербайджанской культуры. В указанный период, вопреки колониальной политике, проводимой царизмом и политике национального угнетения, часть азербайджанской интеллигенции Иревана с целью пробуждения национального самосознания народа и развития просвещения в этом регионе предпринимала шаги к изданию периодической печати на родном языке. После долгих неудачных попыток, издание на азербайджанском языке двух листовок, текст которых был направлен на предотвращение армяно-азербайджанских столкновений и массового истребления азербайджанского населения, начатых в результате проводимой властями политики, можно считать первым шагом в этом деле. Настоящими же, полноценными печатными органами Иревана, выходившими на азербайджанском языке, нужно считать журналы «Лейлек» («Лек-лек»), «Бурхани-хагигет» и газету «Джаванлар

Шурасы», на страницах которых печатались материалы, посвященные общественно-политическим, социальным и даже военным проблемам. Вопросы же развития культуры, литературы, национального языка и издание новой азбуки и новых учебных пособий, занимая особое место, стояли во главе угла этих печатных органов. Нужно отметить, что выше-названные печатные органы, сыгравшие важную роль в жизни иреванских азербайджанцев, оставили неизгладимый след в истории не только иреванской, но и в целом, азербайджанской печати. В статье также рассмотрены и проанализированы печатные органы, издававшиеся в Иреване на армянском и русском языках.

Sevinc Muslim gizi Mustafayeva

**FROM THE HISTORY OF THE PERIODICAL PRESS OF IREVAN
CITY IN THE END OF THE 19th – BEGINNING OF THE
20th CENTURIES**

SUMMARY

The issues of establishment of the periodical press in the end of the 19th – beginning of the 20th centuries in Irevan city, which has rightfully been regarded as one of the centers of the Azerbaijani culture, are being considered in the article, based on the analysis and consolidation of the factual material received from different sources. The certain part of the Azerbaijani intelligentsia of Irevan in the mentioned period was taking some steps aimed at publishing the periodical press in the mother tongue with the purpose of awakening of the national consciousness and development of enlightenment in this region despite the colonial policy being implemented by the tsarism and the policy of the national oppression. After long unsuccessful attempts, the publishing of two leaflets in the Azerbaijani language, the texts of which were aimed at prevention of the Armenian-Azerbaijani confrontations and mass extermination of the Azerbaijani population started as a result of the policy being implemented by the authorities, can be considered as a first step in this direction. However, the “Leylek” (“Lek-Lek”) and “Burhani-haqiqet” magazines and the “Javanlar Shurasy” news paper highlighting socio-political, social and even military matters must be considered as real and full-fledged press organs of Irevan that were publishing in the Azerbaijani language. Along with that, the matters of development of culture, literature, national language, as well as publishing of the new alphabet (the ABC) and new teaching aids, holding a special place were at the forefront of these press organs. It should be noted that the aforementioned press organs that had played an important role in the life of the Azerbaijani population of Irevan, have left an indelible mark not only on the Irevani, but on the Azerbaijani press in whole. The press organs that were publishing in Irevan in the Armenian and Russian languages have also been considered and analyzed within the article.